

ความเคลื่อนไหวทางประวัติศาสตร์ จากจารึกแม่บุญตะวันออก Historical Movement from The East-Mebon Inscription

พระเทพสุวรรณเมธี*
พระมหาปราโมทย์ แก้วนา**

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อวิเคราะห์ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 โดยใช้กลุ่มข้อมูล คือ จารึกแม่บุญตะวันออก ซึ่งเป็นจารึกที่บันทึกประวัติศาสตร์ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ในด้านการเมืองการปกครอง ศาสนาและความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรม ในด้านการเมืองการปกครอง จารึกแม่บุญตะวันออกบันทึกประวัติและลำดับวงศ์ของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ยืนยันความชอบธรรมที่พระองค์จะขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการแผ่ขยายอาณาจักรและการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจ ในด้านศาสนาและความเชื่อ ศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะไศวนิกายเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่องตรีมูรติ ความเชื่อเรื่องศักดิ์ ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมี ปรัชญาศาสนาพราหมณ์ และมีการกล่าวถึงศาสนาพุทธด้วย ในด้านประเพณีและวัฒนธรรม เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์เป็นหลัก นอกจากนี้ยังพบว่ามีความเชื่อเรื่องการใช้กระจกเงาในราชสำนักอีกด้วย

คำสำคัญ : จารึกแม่บุญตะวันออก, พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2, ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์

ABSTRACT

This paper aims to analyse the reflection of the history of King Rajendravarman II by studying contents of the East-Mebon inscription which recorded the history during reign of King Rajendravarman II. The East-Mebon inscription presents about the political history, religions and beliefs, as well as cultural traditions. With regard to politics, the East-Mebon inscription recorded the history and genealogy of King Rajendravarman II to confirm the right to be king, and it also includes the history of expansion and the administration of the kingdom. In regard to the aspects of the religion and belief, especially Shaivism cult of Brahmanism, it is the major cult in this era. In addition, there is the concept of the belief in Trimurti, and Shakti, the Sri or Lakshmi and the philosophy of Hinduism

*มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส

**มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส

and Buddhism. Regarding the traditions and culture in the East-Mebon Inscription, it is mainly concerned with the religious tradition, as well as the culture of using the mirror in the royal court.

Keywords: The East -Mebon Inscription, King Rajendravarman II, Reflection of the history.

บทนำ

จารึกแม่บุญตะวันออก (The East-Mebon Inscription) เป็นจารึกสมัยพระนคร (Angkorian Period) ที่พบในอาณาจักรกัมพูชา จารึกหลักนี้รจนาด้วยภาษาสันสกฤตในปลายพุทธศตวรรษที่ 15 เนื้อหาในจารึกแสดงปีมหาศักราช 874 ซึ่งตรงกับปีคริสต์ศักราช 952 (L. Finot, 1925: 310) ช่วงเวลาดังกล่าวนี้อยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2

ในยุครัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 (ค.ศ.944-968) ถือว่าเป็นยุคสมัยหนึ่งที่ปรากฏจารึกเป็นจำนวนมาก George Coedès ได้รวบรวมจารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ที่พบในราชอาณาจักรกัมพูชา ไว้ในหนังสือ *Inscriptions du Cambodge* ทั้ง 7 เล่ม (George Coedès, 1966) พบว่ามีจารึกเท่าที่รวบรวมได้ทั้งหมด 15 หลัก ส่วนจารึกที่พบในประเทศไทย ซึ่งเป็นจารึกของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 และจารึกของ บุคคลอื่น ที่ปรากฏพระนามของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 มีทั้งหมด 8 หลัก (เชอเม แก้วคล้าย, 2543:3)

สาเหตุที่พบจารึกมากในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทั้งนี้เพราะช่วงต้นรัชกาล พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทำสงครามมาโดยตลอด จนกระทั่งผู้รับมรดกขึ้นครองราชย์อย่างราบคาบ บ้านเมืองจึงสู่ภาวะความสงบเจริญรุ่งเรือง ด้วยเหตุนี้จึงแต่งคำประพันธ์สดุดีพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ในรูปของจารึกเพื่อแสดงความรุ่งเรืองของพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ ซึ่งในบรรดาจารึกทั้งหมดที่ค้นพบจารึกแม่บุญตะวันออกนับว่าเป็นจารึกหลักหนึ่งที่มีความสำคัญมากในรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ชื่อของจารึกแม่บุญตะวันออกเป็นชื่อที่เรียกตามชื่อปราสาทที่ค้นพบจารึกหลักนี้ คือที่ปราสาทแม่บุญตะวันออก ปราสาทหลังนี้ตั้งอยู่ใกล้กับนครธม (Mahesh Kumar Sharan, 1974: 103) ตัวปราสาทแม่บุญตะวันออกสร้างขึ้นกลางบารายตะวันออก มีลักษณะเป็นวัดภูเขา (กรมศิลปากร, 2536: 99)

จารึกแม่บุญตะวันออกมีเนื้อหาขนาดยาว คือ มี 218 โศลก ปริมาณเนื้อหาที่ยาวรองจากจารึกแปรรูปที่มี 298 โศลก ซึ่งเป็นจารึกอีกหลักหนึ่งในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 เนื้อหาของจารึกแม่บุญตะวันออก เป็นการยกย่องพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ดังเนื้อความตอนหนึ่งในโศลกที่ 13 ความว่า

ลक्ष्मीन्तीक्षणेतरांशोधिमधरयन्
ध्वस्तदोषान्धकारो
वद्धन् पद्मानुवन्धं प्रकटिततपसा तेन
पत्या प्रजानाम् ।
देवयान्तस्याมदित्यान्दिवसकर
इवोत्पादितः कश्यपेन

ลักษมีนตีक्षณेत्रางโศรธิมธรยณ ธวสตุ
โศษานธกาโร
วทุณณ ปทุมานุวณฺธํ ปฺรกฏิตตปสา เตน ปตยา
ปฺรชานาม |
เทวยาน ตสฺยามทิตฺยาน ทิวสกร อิวตฺปาทิตะ
กศฺยเปน
ศฺรึมฺทราเชนฺทรวรรณมานิปตฺรภวตฺเตชสามากโร
ยะ || 13

คำแปล : พระราชาทรงพระนามว่า“พระเจ้าราเชนทรวรมัน” ผู้ขณะที่ทรงไว้ซึ่งความงดงามที่เหนือกว่ารัศมีของพระจันทร์ ผู้ไม่มีข้อบกพร่องและความต่างพริ้ว ขณะที่ถูกเอาไว้ซึ่งพวงมาลัยแห่งดอกบัวด้วยตบะที่ถูกทำให้ปรากฏแล้ว ได้ถูกทำให้เกิดขึ้นแล้วโดยพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ในมเหสีพระองค์นั้น เหมือนพระอาทิตย์ถูกทำให้เกิดในนางอติโดยฤๅษีกศยปะ พระเจ้าราเชนทรวรมันนั้นได้เป็นพ่อเกิดแห่งอำนาจทั้งหลาย

บทความนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 โดยศึกษาสาระสำคัญที่ปรากฏในจารึกแม่บุญตะวันตก การศึกษาในครั้งนี้เลือกกลุ่มข้อมูลปฐมภูมิ (Primary source) คือ การเขียนบันทึกประวัติศาสตร์โดยอ้างอิงจากหลักฐานจารึก อันเป็นข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือในทางมนุษยศาสตร์ เพราะหลักฐานด้านปฐมภูมิได้รับการยอมรับว่ามีความถูกต้องของวิชาการมากที่สุด (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2552: 17)

ข้อมูลเบื้องต้นจารึกแม่บุญตะวันตก : เลขทะเบียนจารึก และเนื้อหาจารึก

ข้อมูลจากจารึกแม่บุญตะวันตกที่น่าสนใจ คือ การให้รายละเอียดข้อมูลเชิงคุณลักษณะ (qualitative data) โดยอ้างอิงข้อมูลพื้นฐานของจารึกจากหนังสือทั้งสองเล่ม ได้แก่ หนังสือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarman I) ของมเหศ กุมาร ศรัน และ หนังสือ Inscriptions d'Angkor ของ หลุยส์ ฟิโนต์ นักวิชาการทั้งสองท่านได้อธิบายรายละเอียดข้อมูลจารึกหลักนี้ไว้ เป็นต้นว่า ลักษณะตัวอักษรและภาษาที่ใช้ในจารึก ขนาดของศิลาจารึก ประวัติความเป็นมาและเนื้อหาโดยสังเขป ฯลฯ การนำเสนอข้อมูลในส่วนนี้จึงได้ประมวลข้อมูลจากเอกสาร ทั้ง 2 แหล่งเข้าด้วยกัน และจัดจำแนกข้อมูลออกเป็นรายหัวข้อ เพื่อความชัดเจนในลักษณะข้อมูลทะเบียนจารึกแม่บุญตะวันตก ดังนี้

- **ลักษณะอักษร :** อักษรเขมรโบราณสมัยพระนครพุทธศตวรรษที่ 15 (925 A.D.)
- **ภาษา :** สันสกฤต
- **ศักราช :** ระบุมหาศักราช 874 ตรงกับ ค.ศ.952
- **ลักษณะการจารึก :** อักษรจารึกมี 2 ด้าน ด้านที่ 1 มี 57 บรรทัด ด้านที่ 2 มี 58 บรรทัด
- **วัตถุจารึก :** ศิลาประเภหินทราย

- **ลักษณะวัตถุ :** หลักหินขนาดใหญ่ซึ่งมีความสวยงามฐานตกแต่งด้วยกลีบบัว
- **ขนาดวัตถุ :** สูง 1.70 เมตร กว้าง 1.20 เมตร หน้า 0.13 เมตร
- **บัญชี/ทะเบียน :** ในหนังสือ Inscriptions du Cambodge vol.VIII
กำหนดเลขทะเบียน K.528 (Coedès George, 1966: 162)
- **สถานที่พบ :** ปราสาทแม่บุญตะวันออก จังหวัดเสียมเรียบ ประเทศกัมพูชา
- **ระยะเวลาที่พบ :** เดือนตุลาคม ค.ศ.1922
- **ผู้ค้นพบ :** M. Marchal
- **ประวัติ :** ในเดือนตุลาคม ค.ศ.1922 M. Marchal ได้ขุดค้นพบที่บริเวณปราสาทแม่บุญตะวันออก แต่มีชิ้นส่วนเล็กๆ ได้แตกหักหายบางส่วน ภายหลัง M. Groslier ได้ค้นพบชิ้นส่วนประกอบที่หายไปที่บริเวณโคปุระ ด้านทิศตะวันออก จึงได้ประกอบตกแต่งให้เหมือนของเดิมแล้วยกตั้งขึ้นไว้
- **สถานที่เก็บปัจจุบัน :** สถาบันอนุรักษ์สถานอังกอร์ (Angkor Conservation)
- **การพิมพ์เผยแพร่ :** ปี ค.ศ.1925 หลุยส์ ฟิโนต์ ได้พิมพ์เผยแพร่จารึกโดยปริวรรตเป็นอักษรโรมันพร้อมคำแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสไว้ในหนังสือ Inscriptions d'Angkor ต่อมาในปี ค.ศ.1953 มาจุมาดาร์ (R.C.Majumdar, 1953) ได้พิมพ์เผยแพร่คำปริวรรตเป็นอักษรเทวนาครีไว้ในหนังสือ Inscriptions Of Kambuja แต่มีได้นำเสนอคำแปลจารึกไว้ และปี ค.ศ.1980 มหะเศศ กุมาร ศรัน ได้พิมพ์เผยแพร่คำปริวรรตเป็นอักษรโรมันและอักษรเทวนาครีพร้อมคำแปลเป็นภาษาอังกฤษไว้ในหนังสือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon and Pre Rup Inscriptions of Rajendravarmān II)

ข้อความจากศิลาจารึกแม่บุญตะวันออกนี้มีทั้งหมด 2 ด้าน ด้านที่ 1 (A) มีอักษรจารึก 57 บรรทัด จำนวน 103 โศลก ด้านที่ 2 (B) มีอักษรจารึก 58 บรรทัด จำนวน 115 โศลก รวมทั้งหมดมีจารึก 115 บรรทัด 218 โศลก มีข้อความที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ขาดหายไปบ้างเพียงบางส่วนเท่านั้น ทำให้เราทราบถึงความสำคัญของจารึกที่ค่อนข้างครบถ้วน จารึกนี้แต่งเป็นฉันทลักษณ์ทั้งหมด 7 รูปแบบ คือ ศาสดาลิขิต วสันตดิถี อินทรวชิรา อุเปนทรวชิรา อุปชาติ อนุชฌูก และสรัศรา (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 39) ซึ่งเนื้อหาอันเป็นสาระสำคัญนั้นสามารถแบ่งออกได้ ดังนี้

บทร้อยกรองภาษาสันสกฤตในด้านที่ 1 (A) เริ่มต้นด้วยปณามพจน์ (บทสวดดี) 7 โศลก โดยโศลกที่ 1, 2 และ 4 เป็นการแสดงความนอบน้อมบูชาและสวดดีต่อพระศิวะ โศลกที่ 3 กล่าวสวดดีต่อพระแม่เคารี โศลกที่ 5-7 ได้กล่าวสวดดีต่อพระวิษณุ พระพรหม และพระแม่คงคา ตามลำดับ เนื้อหาสาระในส่วนนี้นอกจากจะกล่าวสวดดีถึงนามเทพเจ้าดังกล่าวแล้ว ยังได้ชี้ให้เห็นประวัติและลักษณะ

สำคัญของเทพแต่ละองค์ ทั้งนี้ยังได้แฝงไปด้วยเรื่องของลัทธิความเชื่อ ปรัชญาทางศาสนา รวมถึงเรื่องการทำเนิดโลกอีกด้วย

เนื้อหาของจารึกแม่บุญตะวันออกในโคลกที่ 8-12 ได้กล่าวอ้างถึงความชอบธรรมในความเป็นกษัตริย์ที่ได้ครองราชย์ปกครองพระราชอาณาจักรของพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 โดยอ้างถึงความเป็นมาแห่งสายสกุลของพระองค์ว่า พระนางสรวิศดีผู้เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าพาลาหิตยะผู้มีพระเกียรติยศจรไปไกล ผู้ทรงครองเมืองอนินทิตปุระ ซึ่งสืบวงศ์มาจากเกณณินยะและนางโสมมา ได้อภิเษกสมรสกับพระสวามีนามว่าวิศวรปุระซึ่งเป็นพราหมณ์ผู้ประเสริฐ ต่อมาได้ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่ง เมื่อพระธิดาได้อภิเษกสมรสกับพระเจ้ามเหศวรมันจึงทรงพระนามว่ามเหศวรเทวี และทั้งสองพระองค์ก็ให้ประสูติพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2

โคลกที่ 13-200 ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ว่า ทรงเป็นผู้รุ่งเรืองดุจพระอาทิตย์ บริสุทธิดุจพระจันทร์ที่เกิดจากทะเลน้ำนม (การกวนเกษียรสมุทร) ซึ่งพระราชาทรงหลายควรน้อมไหว้ ทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจ มีความมั่งคั่งมั่งมีเหนือกว่ากามเทพ มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นทุกๆ วันตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ทรงเพียบพร้อมไปศิลปวิทยา ได้ศึกษาความรู้จากลัทธิต่างๆ รวมถึงพุทธศาสนา แต่พระองค์ทรงเป็นผู้มั่นคงทรงมีพระราชศรัทธาและภักดีอย่างสูงสุดต่อพระศิวะผู้เป็นเทพเจ้าสูงสุดเท่านั้น พระองค์ทรงชำนาญในการรบพร้อมทั้งยุทธวิธีโดยได้รับคำแนะนำจากผู้รอบรู้ในด้านต่างๆ รวมทั้งศาสตราวุธต่างๆ มีดาบและธนูเป็นต้น พระองค์ทรงเล่าเรียนพระเวททั้งสี่ และได้ทรงทำการบูชาอยู่เป็นนิจนับครั้งไม่ถ้วน ทรงไตร่ตรองข้อบกพร่องที่จะพึงมีของพระองค์เสมอและทรงประกอบด้วยความคุณธรรม จากนั้นได้พรรณนาถึงการเดินกระบวนทัพและการรบของพระองค์รวมถึงการรบที่มีชัยชนะเหนืออาณาจักรจัมปา ทั้งยังมีหลักปรัชญา หลักการดำเนินชีวิต และหลักการปกครองของพระองค์ปรากฏอยู่อีกด้วย

โคลกที่ 201-218 มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องที่พระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงถวายเครื่องใช้สอยและสิ่งต่างๆ ในการประกอบพิธีกรรมบนภูเขาสัททิวปุระ สร้างคิปลิงค์และรูปประติมาให้แก่พระราชบิดาและพระราชมารดา ทำพิธีเบิกพระเนตรเทวรูปทั้งหลายทั้งในที่อื่นด้วยพร้อมด้วยของบูชาอีกหลายอย่าง ทั้งได้ทรงบำเพ็ญบุญแก่พระเจ้าแผ่นดินในอดีตทั้งหลาย ในโคลกสุดท้ายบันทึกช่วงเวลาขึ้น 11 ค่ำ ในเดือนมาฆะ มีการประดิษฐานลึงค์ที่ชื่อว่า ศรียาเรนทระศวระ พร้อมกับสร้างรูปเคารพของพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหมมา

จากข้อมูลเกี่ยวกับจารึกแม่บุญตะวันออกตามที่ได้อภิปรายในหัวข้อนี้ จะเห็นได้ว่าจารึกหลักแม่บุญตะวันออก มีเนื้อหาเป็นภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 ทั้งในส่วนของการเมือง การปกครอง ศาสนาและความเชื่อ รวมทั้งภาพสะท้อนในทางประเพณีวัฒนธรรม ดังที่จะกล่าวถึงอย่างละเอียดในหัวข้อต่อไป

จารึกแม่บุญตะวันออก : การบันทึกประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2

ก่อนที่จะกล่าวถึงสาระสำคัญในทางประวัติศาสตร์ที่พบในจารึกแม่บุญตะวันออก จะได้นำเสนอข้อมูลพระราชประวัติของพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ในบางส่วน เพื่อจะเชื่อมโยงไปยังบท

วิเคราะห์ภาพสะท้อนทางประวัติศาสตร์ในจารึก อันจะทำให้เห็นรายละเอียดทางประวัติศาสตร์ได้ชัดเจน

มเหศ กุมาร ศริน นักวิชาการที่สนใจจารึกแม่บุญตะวันออก เห็นได้จากผลงานทางวิชาการคือ Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarman II) ได้ให้ความเห็นว่าพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ขึ้นครองราชย์ในปี ค.ศ.944 พระองค์สถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์โดยใช้กำลังความรุนแรงยึดครองราชบัลลังก์จากพระมหากษัตริย์องค์ก่อน (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 26) ถึงแม้หลักฐานในส่วนนี้อาจเป็นเพียงการสันนิษฐานยังไม่มีหลักฐานชัดเจน แต่สิ่งที่เห็นตรงกันสำหรับนักวิชาการส่วนมาก คือ พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความยิ่งใหญ่ และพระองค์ได้รับความเคารพจากพระมหากษัตริย์ทั้งหลาย มเหศ กุมาร ศริน กล่าวว่าพระองค์มีความยิ่งใหญ่เทียบได้กับพระเจ้ายโศวรมัน ที่ 1 (ค.ศ.889-910) ซึ่งเป็นผู้สร้างเมืองพระนคร

ในหนังสือ Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations ให้ข้อมูลว่าพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ในปี ค.ศ.944-968 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์กัมพูชาแห่งเมืองพระนคร ในขณะที่ขึ้นครองราชย์ทรงครองเมืองยโศธรปุระ หลังจากช่วงเวลาที่พระองค์อยู่ที่เมืองลิงคปุระ ภายใต้การปกครองของพระอนุชา คือ พระเจ้าชัยวรมัน ที่ 4 (Charles F.W. Higham, 2004: 279)

อุไรศรี วรเศรณิน นักวิชาการไทยที่เชี่ยวชาญด้านเขมรศึกษากล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ไว้ว่า พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ต่อจากพระญาติ ซึ่งข้อมูลจารึกส่วนหนึ่งระบุรายละเอียดว่า พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 เป็นพระโอรสของพระชนินฐานองค์หนึ่งของพระเจ้ายโศวรมัน ส่วนพระราชบิดาของพระองค์ก็มีเชื้อสายราชวงศ์วปุระ ดังนั้น พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 จึงมีเชื้อสายราชวงศ์วปุระแห่งเจนละบกทางฝ่ายพระราชบิดาของพระองค์ (อุไรศรี วรเศรณิน, 2545: 73)

ตำราทางประวัติศาสตร์เขียนข้อมูลเกี่ยวกับพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ให้เห็นสถานภาพของพระองค์ว่ามีเชื้อสายพระเจ้าชัยวรมัน ที่ 4 และพระเจ้ายโศวรมัน นอกจากนี้พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ยังเป็นพระญาติของพระเจ้าหรรษวรมัน ที่ 2 ภายหลังพระเจ้าหรรษวรมัน ที่ 2 สิ้นพระชนม์ จึงทำให้เจ้าชายราเชนทรวรมัน ซึ่งขณะที่ทรงพระเยาว์อยู่ก็ได้ขึ้นครองราชย์ลำดับต่อมา (ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2535: 177)

อย่างไรก็ดีรายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ที่ให้ข้อมูลได้ชัดเจนที่สุดคือเนื้อหาที่บันทึกในจารึก แม้จารึกหลายหลักในรัชสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 จะแต่งด้วยรูปแบบกวีนิพนธ์ที่มีความงดงามไพเราะในเชิงวรรณคดีแต่ก็สะท้อนชีวประวัติและบริบททางสังคมในช่วงเวลานั้น ในจารึกแม่บุญตะวันออกโคลกที่ 21 กวีกล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่า “พระองค์ได้ทำให้ธนูที่เป็นเจ้า(ยอด)ในการยิงที่เกิดแล้วในตระกูลไม้ไผ่ที่ดี และทำตระกูลนกรบ (กษัตริย์) ที่ยิ่งใหญ่ที่สูงส่งให้น้อมลงมาเสมอกันแล้วด้วยความความรู้ ด้วยคุณสมบัติมากมายที่ถูกขยายออกไป เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง” โคลกนี้ชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ปกครองแผ่นดินได้ต้องถือกำเนิดจากตระกูลที่ดีและต้องมีความรู้ความสามารถมีคุณสมบัติที่ดีหลายอย่าง

ประกอบเข้าด้วยกัน จึงมีสิทธิ์เป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ได้โดยไม่จำเป็นต้องมาจากการสืบสันตติวงศ์ และโคลกที่ 118 ว่า “พระองค์แม่ไม่ได้เกิดขึ้นในวงศ์ของพระราชา (แต่) ก็ทรงเป็นผู้มีความแข็งแรง เป็นผู้ที่ไม่อาจเอาชนะได้ ทั้งเป็นผู้สูงส่ง ด้วยกำลังอันไม่มีที่สิ้นสุดในการทำลายอย่างถอนรากถอนโคน” ข้อนี้ให้ความหมายว่า พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 แม่ไม่ได้เกิดในวงศ์ของพระราชาพระองค์ก่อนซึ่งควรจะได้รับ การสืบราชบัลลังก์ต่อมา แต่พระองค์ก็ทรงถือกำเนิดจากวงศ์ตระกูลที่สูงส่งทั้ง มีพละนาภาพและมีความสามารถ จึงใช้กำลังและความรุนแรงเข้ายึดครองโค่นล้มพระราชอำนาจ กษัตริย์องค์ก่อนแล้วสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ปกครองแผ่นดิน และในสมัยนั้นคงมีผู้คนครหา ถึงการใช้กำลังและความรุนแรงเข้ายึดและขึ้นครองราชย์ของพระองค์ โคลกที่ 170 จึงได้กล่าวถึงความเห็นในข้อนี้ว่า “ความโชคดีที่เหล่าพระเจ้าแผ่นดินสั่งสมไว้แล้ว เป็นเช่นกับเด็กสาวที่โตมาจาก ความเป็นเด็ก (มาเป็นสาว) พระองค์ได้เข้ามาหาตามเวลาที่เหมาะสม โดยอุบายที่ไร้ข้อตำหนิ” เนื้อหาในจารึกแม่บุญตะวันออก กวีกล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ที่มีอำนาจยิ่งใหญ่ในทุกด้านทั้งการปกครอง การรบ ความรอบรู้ในการศึกษาเล่าเรียน และความ ศรัทธาในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ฯลฯ สารสำคัญทางประวัติศาสตร์ในจารึกแม่บุญ ตะวันออกถือว่าเป็นอีกกลุ่มข้อมูลที่สะท้อนบริบททางประวัติศาสตร์ได้อย่างชัดเจน โดยจะแบ่ง หัวข้อในการอภิปรายเป็น 3 ส่วน จะเริ่มจาก (1) การเมือง การปกครอง (2) ศาสนาและความเชื่อ (3) ประเพณีวัฒนธรรม

1. การเมือง การปกครอง

จากการศึกษาเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก พบว่ากวีแสดงภาพพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่ามีเชื้อสายที่จะขึ้นครองราชย์ได้ ในขณะที่พระองค์ปกครองแผ่นดินกวีกล่าวถึงพระองค์ว่า เป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่อยู่เหนือพระราชวงศ์อื่น พระองค์ปกครองอาณาจักรทำให้แผ่นดินมีความ รุ่งเรือง การขยายอาณาจักรเกิดจากความสามารถด้านการรบของพระองค์ ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึง รายละเอียดต่างๆ ที่สะท้อนประวัติศาสตร์ด้านการเมือง การปกครองในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ดังนี้

1.1 ประวัติและลำดับวงศ์ของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โคลกที่ 8-12 ได้กล่าวถึงประวัติและลำดับวงศ์ของ พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามเหศวรมันผู้เป็นพระราชโอรสของ พระเจ้าแผ่นดิน (....ปฐวีศาวนีสาคตมโ) ซึ่งเป็นที่น่าเสียดายที่จารึกท่อนนี้ลบเลือนไปจึงทำให้ไม่ ทราบว่า พระเจ้ามเหศวรมันนั้นทรงเป็นพระราชโอรสของกษัตริย์พระองค์ใด ปกครองอยู่ที่เมือง ใด แต่มาดแลน จิโต ได้กล่าวว่า เป็นเจ้าชายแห่งแคว้นภวปุระซึ่งเป็นดินแดนอิสระจากกษัตริย์เมือง พระนคร ตั้งอยู่ทางทิศใต้ในประเทศลาวในปัจจุบันซึ่งต่อมาได้กลายเป็นอาณาจักรจำปาศักดิ์ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2552: 25) และนักวิชาการส่วนมากก็เชื่อว่าพระราชบิดาของพระเจ้าราเชนทรว รมัน ที่ 2 มีเชื้อสายกษัตริย์ ตรงกับการที่จารึกแม่บุญตะวันออกได้กล่าวอ้างสิทธิ์ความชอบธรรมทาง เชื้อสายของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่าพระองค์เหมาะสมที่จะเป็นผู้ปกครองอาณาจักร เพราะมี

เชื้อสายของกษัตริย์ในอดีต เนื้อหาที่ลบลื่อนไปในจารึกแม่บุญตะวันออก โศลกที่ 12 กวีบันทึกชื่อ มเหธรเทวี และ มเหธรวรมัน ผู้มีพระโอรส คือ พระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ปรากฏดังนี้

या नाम्नापि महेन्द्रदेव्यभिहिता भूतसुतैर्वेश्वरी
दे व ी
दिव्यविलासिनीभिरसकृत्सङ्गीयमानस्तुतिः ।
भास्वद्वङ्था पुराधीशावनीशात्मजो
यां संप्राप्य महेन्द्रवर्मनृपतिस्

ยา นามนาปิ มเหธรเทวยภิตตา ภูกฤตสุไตเวศวรี
เทวี ทิวยวिलाสินีภिरสกฤตสङ्गीยमानस्तุดิเต |
ภาสวทวงศปฐราธิศาวนีศาตมโฆ
ย้า สंपราปย มเหทรวรมณนรุตติส สารถามธาติศตาม
|| 12

คำแปล : พระนางนั้น แม้เป็นเพียงพระธิดาของพระเจ้าแผ่นดินผู้มีอิสรียศยิ่งใหญ่ ก็เป็นดุจเทพธิดา มีคำสดุดีที่ถูกขับกล่อมหลายครั้งโดยนางฟ้าทั้งหลาย จึงถูกขนานพระนามว่า “มเหธรเทวี” พระราชาพระนามว่า “มเหธรวรมัน” ผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าแห่งเมือง..... หลังจากได้รับ (อภิเชกสมรส)ซึ่งพระนางนั้นแล้ว ได้ทรงไว้ซึ่งความยิ่งใหญ่ พร้อมด้วยทรัพย์สมบัติ

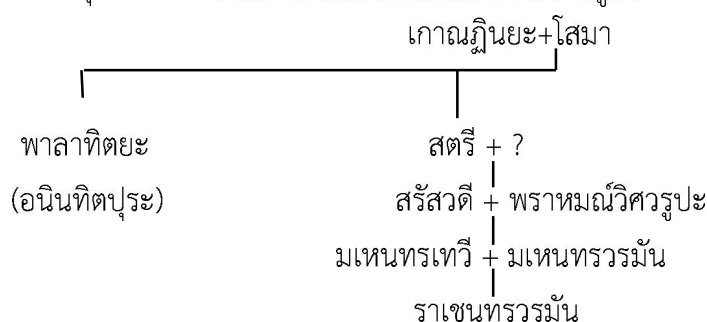
จารึกแม่บุญตะวันออก แสดงข้อความว่าพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 เกิดจากวงศ์ที่บริสุทธิ์ฝ่ายพระมารดาตั้งต้นแต่ “พระนางสร้อยศรี” ซึ่งเป็นหลานสาวของพระเจ้าพาลาติตยะผู้ครองสิริราชสมบัติที่เมืองอนินทิตปุระ ผู้มีชื่อเสียงระบือขจรไปไกล เป็นนักรบที่เก่งกาจและเป็นทีเกรงขามแก่เหล่าข้าศึก ได้รับการยอมรับและสวามิภักดิ์จากเหล่ากษัตริย์ทั้งหลาย ผู้ได้สถาปนาตัวลึงค์ ณ เมือง “สวรคทวารบุรี” แม้จะชื่อว่า พาลาติตยะ(พระอาทิตย์ทอแสงอ่อน) แต่ก็ทรงเป็นดังพระจันทร์เต็มดวง(จันทร์ทรงวงค์) ผู้สืบวงศ์มาจากพระนางโสมมาและเกาณณิยะ พระนางเป็นสตรีผู้ซื่อสัตย์สืบทอดวงศ์อันบริสุทธิ์โดยพราหมณ์และกษัตริย์ ได้รับการยกย่องว่าเป็น “ซัคตปาวันิ”(ผู้ชำระล้างโลก) ภายหลังได้แต่งงานกับสามีชื่อ “วิศวรูปะ” ผู้ถือกำเนิดในตระกูลพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้รอบรู้ทสวดในคัมภีร์ต่างๆ

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โศลกที่ 8 มีคำที่ต้องพิจารณาคือ เมืองอนินทิตปุระ ซึ่งคำนี้ปรากฏในจารึกสตักกือกรม 2 ว่า “ต่อไปนี้เป็นประวัติสายสกุลดังกล่าว ซึ่งแต่เดิมสกุลนี้ได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านศตคราม เมืองอนินทิตปุระ พระเจ้าแผ่นดินเมืองภวปุระได้พระราชทานที่ดินที่วิชัยอินทปุระ วงศ์วานของคณนั้น ได้สร้างหมู่บ้านชื่อว่าภัทรโยคิ พำนักอยู่ที่นั่น และได้สร้างพระลึงค์ที่นั่น” (กรมศิลปากร, 2529: 195)

อนินทิตปุระหรือพาลาติตยะปุระเป็นแคว้นเก่า ซึ่งตามจารึกว่าที่เมืองนี้มีผู้ปกครองเชื้อสายจันทร์ทรงวงค์หรือเกาณณิยะ-โสมมา อยู่ปลายสุดทางด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบเลยไปทางเหนือ เป็นที่ตั้งแห่งกลุ่มของเมืองสำคัญเช่น สมโบร์ไพรกุก (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา) และอังกอ บอเรย (Angkor Borei) (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดตาแก้ว ประเทศกัมพูชา) ซึ่งรวมอยู่กับอาณาจักรเจนละตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกนรวิกรม ต่อจากกลุ่มพวกอนินทิตปุระทางตะวันออกของทะเลสาบคือพวกคัมภีปุระ ซึ่งเกี่ยวข้องทางเครือญาติกับอนินทิตปุระ (ธิดา สาระยา, 2546: 61,

69) ซึ่งเป็นดินแดนที่ลุ่มน้ำของเหล่าอิราษผู้ตั้งแคว้นเล็กเมืองน้อยคล้ายสหพันธรัฐของเหล่าอิราษในสมัยก่อนพระนคร ช่วงสมัยแตกแยกเป็นเจนละบกและเจนละน้ำ

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โศลกที่ 13 กล่าวถึงพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่า ประสูติจากพระมหากษัตริย์และนางกษัตริย์ พระองค์ได้รับมรดก คือ เมืองกวปุระทางฝ่ายพระราชนิเวศน์ซึ่งก่อนหน้านี้อย่างเป็นดินแดนอิสระจากกษัตริย์เมืองพระนคร และเมืองพระนครทางฝ่ายพระราชมารดาซึ่งเป็นพระเชษฐภคินีของพระเจ้ายโศวรมัน (ชะเอม แก้วคล้าย, 2543: 7) ดังนั้นเมื่อพระองค์ประสูติ กวีจึงยกย่องว่า “พระเจ้าราเชนทรวรมันนั้นได้เป็นบ่อเกิดแห่งอำนาจทั้งหลาย” และเนื้อหาต่อจากโศลกที่ 13 เป็นการพรรณนาคุณสมบัติและความดีเยี่ยมของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 หลากหลายด้าน เพื่อจะยกย่องว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุด เนื้อหาหลายบทในจารึกแม่บุญตะวันออกบันทึกภาพพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่าทรงมีความงามเพราะอยู่ในวัยหนุ่ม ข้อมูลตรงนี้ก็บอกให้ทราบว่าพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ขึ้นครองราชย์ขณะยังมีพระชนมายุไม่มากนัก รายละเอียดในช่วงนี้แสดงเป็นแผนภูมิได้ ดังนี้

แผนภูมิที่ 1 : แสดงสายสกุลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 3
ตามที่ปรากฏในจารึกแม่บุญตะวันออก

1.2 การแผ่ขยายอาณาจักร และการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจ

จุดประสงค์หลักของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ คือ การทำสงครามเพื่อขยายอำนาจการปกครอง หลักการนี้เห็นได้ในจารึกแม่บุญตะวันออกอย่างชัดเจน กวีจะกล่าวถึงการขยายอำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 โดยทำศึก ชัยชนะที่พระองค์ได้รับทำให้พระราชาเมืองอื่นยอมเป็นเจ้าเมืองประเทศราชต่อพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โศลกที่ 15 แสดงอำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่ามีมากถึงขนาดทำให้รัศมีของพระจันทร์ รวมทั้งพระอาทิตย์ต้องถูกลบด้วยแสงรัศมีจากอำนาจของพระองค์ ดังนี้

तेजःप्रकाशस्तमसो विनाशो
दिशां प्रसादः सफुटता कलानाम् ।
यत्तिग्मतेजस्तुहिनाङ्गुक्त्यं
येनोदये तन् निखिलं वितेने ॥९५॥

เดชะปรกาสะ ตมโส วินาโส
ทิศา ปราสาทะ สฟุฏตา กลานาม |
ยตติกมเตชส ตูหินางศุกฤตย
เยโนทยเต ตน นิขิล วิเตเน || 15

คำแปล : แสงแห่งอำนาจเป็นความพินาศแห่งความมืดมน เป็นความแจ่มแจ้งของทิศทั้งหลาย เป็นความชัดเจนแห่งเสียงทั้งหลาย(ของพระจันทร์) รัศมีของพระอาทิตย์และหน้าที่ของพระจันทร์ ทั้งหมดนั้นถูกแผ่ไปโดยพระองค์ ในเวลาอุทัย

การศึกษาของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 มีชัยชนะเหนือข้าศึก พบในจารึกแม่บุญตะวันออกอยู่หลายโคลก ตัวอย่างโคลกที่ 59 กวีกล่าวถึงความเก่งกล้าของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่าพระองค์อยู่ในสนามรบ พระองค์ไม่ได้ใช้อาวุธวิเศษที่ประทานมาจากพระวิษณุและพระอินทร์ แต่ได้รับอาวุธมาจากพระศิวะ ทำให้ทรงมีชัยชนะเหนือข้าศึกทั้งหลาย ในโคลกที่ 65-66 กวีกล่าวถึงความเป็นนักวางแผนของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 เพื่อจะมีชัยชนะเหนือข้าศึก โดยกล่าวว่า พระองค์ได้โจมตีข้าศึกไม่ทันตั้งตัว และใช้กำลังทรัพย์เข้าล่อทหารข้าศึกให้หลงกล ซึ่งการศึกนั้นพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงควบคุมแผนการรบได้ดี ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเป็นนักปฏิบัติทรงวางแผนการรบอย่างรัดกุมนั่นเอง ส่วนเนื้อหาโคลกที่ 68 กวีกล่าวถึงการวางแผนการรบของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่ามีคุณสมบัติ คือ ผู้เชี่ยวชาญด้านยุทธวิธีเป็นคนวางแผนการรบดั่งที่ว่า “ในการสู้รบครั้งใหญ่อันสับสนอลหม่าน พระองค์ไม่ใช่เป็นผู้ไร้เป้าหมาย ทรงได้รับการแนะนำยุทธวิธีจากผู้เชี่ยวชาญด้านยุทธวิธี จึงทรงกำชัยชนะและมีความกล้าหาญอย่างสมบูรณ์”

นอกจากการศึกมีผลให้อำนาจของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 แผ่ขยายออกไป และข้าศึกต่างเกรงในอำนาจของพระองค์แล้ว จารึกแม่บุญตะวันออกยังบันทึกพระเกียรติยศของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ว่ามีความยิ่งใหญ่เป็นที่ยอมรับในหมู่คนทั้งโลก ซึ่งไม่ใช่แต่การรบเท่านั้น แต่คุณงามความดีของพระองค์ คือ เป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นแบบอย่างในเรื่องคุณความดีที่ไม่ต่างพร้อย เป็นสิ่งผลักดันให้พระเกียรติยศของพระองค์ได้รับการยอมรับในโลก ทำให้ผู้คนยอมรับในอำนาจของพระองค์โดยไม่ต่อต้าน ดังที่ว่า

कृतावकाशं भुवने विभुत्वा-
दस्पृष्टमन्यैगुणिभिर्महीयः ।
संव्यञ्जुते शब्दगुणानुवन्धं
यशो यदीयं खमिवाकलङ्कम्॥७३॥

กฤตาวากาศ์ ภุวเน วิบุตฺวาท
อสปฺฤชฺฌมฺ อนนฺยไรรุ คุณิภีรฺ มหีเย |
สํวญฺจนฺเต ศพฺพคุณานฺวนนฺธํ
ยศโย ยตียํ ขมิวากลนฺกํ || 73

คำแปล : พระยศอันยิ่งใหญ่เช่นนี้ ที่ได้รับการยอมรับในโลก เพราะความยิ่งใหญ่ (ของพระองค์) ที่คนมีคุณสมบัติเหล่าอื่นไม่เคยได้สัมผัส ที่เกี่ยวเนื่องกับกิตติศัพท์และคุณความดี ไม่มีความต่างพร้อยเหมือนกับท้องฟ้า ย่อมแผ่ซจรขยายไป

นอกจากนี้ จารึกแม่บุญตะวันออก ยังสะท้อนว่าพระเจ้าแผ่นดินใช้หลักการปกครองผู้คนโดยลงโทษแก่ผู้ที่ทรยศหักหลังหรือต่อต้านพระองค์ แต่ก็พระราชทานรางวัลแก่ผู้จงรักภักดีและผู้สมควรแก่การได้รับรางวัล และทั้งหน้าที่ประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ก็คือการดูแลประชาราชนในอาณาจักรให้กินดีอยู่ดี ดังโคลกที่ 74 กล่าวถึงวิธีการปกครอง และดูแลประชาราษฎร์ให้อยู่เป็น

สุข เนื้อหาโคลกนี้บันทึกไว้ว่าพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงทำหน้าที่หล่อเลี้ยงแผ่นดิน ซึ่งแต่ก่อนมีความซิดเซียวไม่สมบูรณ์ แต่ในยุคของพระองค์มีความบริบูรณ์อย่างมาก โคลกที่ 190 ยังได้กล่าวถึงการฟื้นฟูเมืองที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ จารึกแม่บุญตะวันออกยังกล่าวถึงการสงเคราะห์แก่คนยากไร้ ดังที่โคลกที่ 94 กล่าวถึงพระองค์ว่าได้มอบราชทรัพย์แก่คนขอทานยากไร้ จนคนยากไร้กลายเป็นคนที่มั่งมี

2. ศาสนา และความเชื่อ

ศาสนา และความเชื่อเป็นองค์ประกอบสำคัญที่กำหนดเป้าหมาย และความเป็นไปในชีวิตของมนุษย์ ส่วนประกอบของศาสนามีหลักคำสอน พิธีกรรม และความเชื่อที่เป็นแนวทางให้ผู้เลื่อมใสยึดถือ จากการศึกษาจารึกแม่บุญตะวันออกในเรื่องศาสนา และความเชื่อ ได้ปรากฏแนวคิดกล่าวถึงเรื่องศาสนาพราหมณ์ และศาสนาพุทธ ดังนี้

2.1 ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

อาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งได้รับอิทธิพลอารยธรรมของอินเดีย ตั้งแต่ช่วงต้นคริสตศักราชคือประมาณพุทธศตวรรษที่ 5-6 โดยเฉพาะอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ กมเลศวร ภัฏฐจารยะ กล่าวศาสนาในอาณาจักรพูนันในช่วงระยะต้น คือ ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย อย่างไรก็ตาม ลัทธิไวษณพนิกายก็คงพบในช่วงเวลานี้ (กมเลศวร ภัฏฐจารยะ, 2547: 3) พัฒนาการความเป็นมาของอาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่อดีตจึงปรากฏความเชื่อในศาสนาพราหมณ์มาโดยตลอด ในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ศาสนาพราหมณ์มีอิทธิพลต่อกษัตริย์ผู้ปกครองอาณาจักร เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ได้สะท้อนอิทธิพลความเชื่อของศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจน ได้แก่ ลัทธิไศวนิกาย แนวคิดในเรื่องตรีมูรติ ความเชื่อเรื่องศักติ ปรัชญาของศาสนาพราหมณ์ รวมทั้งความเชื่อในเรื่องของเทพปกรณัม

2.1.1 ลัทธิไศวนิกาย

เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงนับถือลัทธิไศวนิกายอย่างมั่นคง (กมเลศวร ภัฏฐจารยะ, 2547: 13) แม้กระทั่งเมื่อพระองค์สวรรคตยังทรงได้รับพระนามว่าศิวโลกอีกด้วย ลัทธิไศวนิกายจึงเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ลัทธินี้นับถือพระศิวะ เป็นเทพเจ้าสูงสุด มักเรียกพระศิวะว่า พระอิศวร ในยุคฤคเวทยังไม่ปรากฏนามพระศิวะ แต่ปรากฏนามเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ 2 องค์คือ วิษณุ และรุทระ ที่เด่นด้านความดุร้ายคือเทพรุทระ ภายหลังยุคฤคเวทเชื่อกันว่าเทพรุทระนั้นได้พัฒนามาเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่คือพระศิวะนี้เอง ตามหลักตรีมูรติพระศิวะเป็นเทพเจ้าผู้ทำลาย (Arthur Anthony Macdonell, 1990: 74) เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก โคลกที่ 1-7 อันเป็นบทเริ่มต้นของข้อความจารึกแม่บุญตะวันออก เนื้อหาแสดงความนอบน้อมต่อพระศิวะ พระแม่เคารี พระวิษณุ พระพรหมา และพระแม่คงคา เพื่อความสำเร็จประโยชน์แก่พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ในบรรดา 7 โคลกแห่งนัมัสการกฤดาได้กล่าวยกย่องพระศิวะไว้เป็นพิเศษถึง 3 โคลก คือโคลกที่ 1, 2 และ 4 ตัวอย่างในโคลกที่ 1 เป็นบทเปิดเรื่อง กวียกย่องพระศิวะไว้เป็นลำดับแรก

त्रैगुण्याद्यशिखिदुष्कारकरद्वयोदनोद्गीथजै-
रपयैः पञ्चकण्ठकिन्नयनैरप्यासितैः शक्तिभिः।
संरोधस्थितिसम्भवामरतये भिस्त्रिधैकोऽपि यः
तमै निपयचिते शिवाय विभवे राजोऽथोऽसिद्धे
नमः ॥१॥

ไตรคุณยาฉยตชีนทุภาสกรกรปรทโยตโนทศไช-
รครโยะ ปทมชกณชทุกตริณยโนธยาสิโตะ ศกตภิะ |
สโรธสถิติสมภวาตมรตเย ภินนสตรโธโก ปิ ยะ
ตสไม นิตยจิตเต ศิวยาย วิภเว ราชโธ รลสิทไซเย นมะ || 1

คำแปล : เพื่อความสำเร็จแห่งพระราชประสงค์ของพระราชชา ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้แด่
พระคิเวผู้เป็นจิตนิรันดร์ แทรกซึมอยู่ทุกหนทุกแห่ง(ในจักรวาล) ผู้แม้จะมีหนึ่งเดียว เพื่อความยินดี
ของตน ในการทำลาย การคุ้มครองและการเกิดขึ้นของโลก จึงถูกแบ่งด้วยอำนาจพิเศษออกเป็น 3
คือ เป็นผู้เกิดจากดอกบัว (พระพรหม) เป็นผู้มีตาเหมือนดอกบัว (พระวิษณุ) เป็นผู้มี 3 เนตร
(พระคิเว) ผู้ประกอบไปด้วยคุณ 3 อย่าง ผู้เกิดจากโอมซึ่งทำให้แสงของไฟ พระจันทร์ และพระ
อาทิตย์ส่องแสง ผู้เลิศที่สุด ผู้อยู่เหนือทุกสิ่งทุกอย่าง เพื่อความสุขของตน ในการทำลาย
การคุ้มครอง และการเกิดขึ้นของโลก

เนื้อหาในโคลกที่ 1 ได้กล่าวบูชาพระคิเวผู้เป็นเทพเจ้าสูงสุดว่าพระคิเวมีพระองค์เดียว
แต่ได้แบ่งแยกเป็น 3 เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ลักษณะ 3 ที่กล่าวถึงในจารึกนี้มีดังนี้ คือ ลักษณะที่ 1
คือ ไฟ (คิชี) พระจันทร์ (อินทุ) และพระอาทิตย์ (ภาสกร) ลักษณะที่ 2 คือ พระพรหม (ปทมช)
พระวิษณุ (กณชทุ) และพระคิเว (ตริณย) ลักษณะที่ 3 คือ คุณะ 3 ประการ (ตริคุณ) คือ 1.สัตตะ
(Sattva) 2. รชัส (Rajas) 3. ตมัส (Tamas) และการทำงานของคณะทั้ง 3 ก่อให้เกิดประโยชน์อีก
ด้วยซึ่งเป็นปรัชญาของศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวินิกาย

นอกจากนี้ในโคลกที่ 2 กล่าวถึงพระคิเวว่า “เพื่อความสำเร็จ ขอให้ความนอบน้อมของ
พวกท่านจงมีแก่พระคิเวผู้เป็นเจ้า” และโคลกที่ 4 กล่าวถึงพระคิเวว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้มี
พระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเป็นปิ่นปักมวยผม ผู้เป็นภาระของการณะ” พระคิเวในโคลกที่ 4 อยู่ในรูปผู้มี
ปิ่นมณีปักมวยผม รูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยว ซึ่งมีหลายเสี้ยว ดังนี้

□ पं यं यनवेदुमडितशिखन् □ यं □ तितं
परं
विजं □ हरोदयकरं भिं □ कलाभिस् त्रिधा ।
साक्षादरमामनन्ति मुनयो योगाधिगयन् नमः
संसिं यै □ गवां मने भगवते तं □ शिवाया □

รูปิ ยสย นเวนทุมณติตชีน ตริยยา ปรัตติ ปรี วิชั ว
รหมหริศวโรทยกร ภินัน กลาภิส ตริธา |
สาक्षाทกษรมามนติ มุนโย โยคาธิกมย นมะ
สสิทไซเย ปธณวาทมนเ ภควเต ตสไม ศิวยาสตุ วะ || 2

คำแปล : เพื่อความสำเร็จ ขอให้ความนอบน้อมของพวกท่านจงมีแก่พระคิเวผู้เป็นเจ้า
ผู้มีแก่นแท้คือโอม ผู้มีรูปอันสูงสุดที่จะรู้ได้ด้วยพระเวททั้งสาม ที่มียอดของมวยผมประดับด้วย
พระจันทร์ข้างขึ้น ผู้เป็นเมล็ดเชื้อที่สร้างการเกิดขึ้นของ พระพรหม พระหริ (พระวิษณุ) และพระ
อิศวร (พระคิเว) ผู้แตกต่างเป็น 3 ประการเพราะกลา (ศิลปศาสตร์, เสี้ยวทั้งหลาย, ความชำนาญ,

ส่วนประกอบของมวบรวมในโลกทั้งมวล) ซึ่งสามารถที่จะรู้ได้ด้วยโยคะ ซึ่งมุนีทั้งหลายเรียกว่าอักษรที่เห็นได้ด้วยตา (หมายถึงเห็นได้ด้วยตนเอง)

येनैतानि जगन्ति यज्वहतभुग्भास्वन्नभःस्व
न्नभः-

क्षित्यम्भः क्षणदाकरैः स्वतनुभिव्या
तन्वतैवाष्टभिः ।

राक्षैः कारणशक्तिरपदिता व्याख्यायते न

येनैตานิ ชคนติ ยจวहतภุคภาสวन्नภะสวन्नภะ-
กษิตยัมภะกษณทากไรส สวตานุภิวา

อุจโจจะ การณศกติริปฤติหตา วยาชยายเต นกษร
ชียาตุ การณการณ ส ภควาน อรุณทพฐาณนิ || 4

คำแปล : พระผู้เป็นเจ้าของ ผู้มีพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวเป็นปิ่นปักมวยผม ผู้เป็นการณะของการณะ ผู้เป็นศักดิ์คือการณะอันสูงสุดที่ได้รับการอธิบายโดยไม่ต้องใช้คำพูด พระองค์ทรงแทรกซึมโลกทั้งสามนี้ด้วยรูปทั้งแปด คือ เจ้าภาพในพิธีบูชาญญ, ผู้กินของบูชา (ไฟ), พระอาทิตย์, ลม, ท้องฟ้า (อากาศ), ดิน, น้ำ, ผู้สร้างกลางคืน (พระจันทร์) ของจงชนะ

รูปของพระศิวะที่กล่าวถึงในโคลกที่ 2 ทั้งที่มองเห็นได้อยู่เป็นนิจันรันดร์ จะรู้ได้ด้วยพระเวททั้งสามซึ่งเรียกว่า ตรयी-วิทยา เชื่อว่าพระเวททั้งหลายเป็น “อเปารุเชยะ” คือ สิ่งที่มีไขข้อเขียนหรือการแต่งขึ้นมาจากมนุษย์ แต่เป็นสิ่งที่เทพเจ้าเปิดเผยให้รู้ (จำลอง สารพัดนึก, 2546: 7) ซึ่งหลักปรัชญานี้ตรงกับเนื้อหาโคลกที่ 1 และ โคลกที่ 4 โดยกล่าวว่าพระศิวะเป็นจิต (consciousness) นิรันดร์และซึมซาบอยู่ทั่วทุกหนแห่ง จึงเป็นผู้ไม่มีอะไรขัดขวางได้ เป็นผู้ถูกป่าวประกาศโดยไม่ต้องใช้อักษร และแก่นสารของพระองค์ก็ได้เข้าไปสถิตอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง (วยาปกาตมน) ด้วยแสงประจำจักรวาลของพระองค์ ทำให้พระศิวะ ทรงเป็นทั้งพระผู้เป็นเจ้าของเป็นวิญญานอันละเอียดอ่อนของจักรวาล และเป็นพระผู้ยิ่งใหญ่อันประเสริฐปกคลุมโลกทั้งหลาย ข้อความจารึกกล่าวด้วยว่าพระศิวะประกอบด้วยรูปร่าง 8 รูป (อชฏ-มูรติ) ได้แก่ เจ้าภาพในพิธีบูชาญญ ไฟ พระอาทิตย์ ลม ท้องฟ้า ดิน น้ำ และพระจันทร์ รูปทั้ง 8 เป็นรูปที่มีตัวตนของพระศิวะ รูปทั้งแปดนี้บางครั้งเรียกว่า อาตมัน อันเป็นแนวคิดของปรัชญาลัทธิไศวนิกายที่ว่าพระศิวะเป็นผู้มีตัวตน (ในโลก) และไม่มีตัวตน (เหนือโลก) ในองค์เดียวกัน และทรงเป็นสาเหตุของเหตุ “ผู้เป็นการณะของการณะ” เนื่องด้วยพระศิวะทรงเป็นเหตุเพียงอย่างเดียวของจักรวาล (ชคเทกเหตุ) เป็นที่เริ่มต้น (อาทิ) และที่จบ (อนต) ของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย ในขณะเดียวกันพระองค์เองก็ไม่มีทั้งจุดเริ่มต้นและทั้งจุดสิ้นสุด (อนาதிนิธ) (กมลเศวต ภัฏฐจารยะ, 2547:27)

ส่วนการสร้างอาคารทรงปราสาทได้รับอิทธิพลจากคติความเชื่อของชาวอินเดียที่ว่าเทพเจ้าทั้งหลายสถิตอยู่ ณ เขาพระสุเมรุ อันเป็นแกนกลางของจักรวาลซึ่งอยู่บนสวรรค์ การสร้างปราสาทจึงเปรียบเสมือนการจำลองเขาพระสุเมรุมายังโลกมนุษย์ เพื่อเป็นที่สถิตของเทพเจ้าสำหรับปราสาทแม่บุญตะวันออกนี้สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งมีพระอิศวรหรือพระศิวะเป็นเทพเจ้าสูงสุด การเกิดศาสนสถานมีฐานเป็นขั้นที่สร้างแบบภูเขาหรือบนภูเขาจึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องเทพเจ้าประทับบนภูเขา และกษัตริย์เขมรมีความเชื่อว่า พระองค์เอง

อวตาร (แบ่งภาคมาเกิด) จากเทพเจ้า (ในศาสนาพราหมณ์) ลงมาเพื่อเป็นกษัตริย์ปกครองราชอาณาจักรและไพร่ฟ้าประชากรราษฎร เมื่อสิ้นไปแล้วจะกลับไปรวมกับเทพเจ้าเช่นเดิม ดังนั้นจึงเป็นธรรมเนียมให้กษัตริย์ทั้งหลายได้ปฏิบัติเมื่อขึ้นครองราชย์ต้องสร้างปราสาท (ยอร์ช เซเดส์ : 2536, 91-106)

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ยังกล่าวถึงพระนามของพระศิวะอีกเป็นจำนวนมาก ดังนี้ ตรินัย, ศิว, อรุณทูลุชามนิ, อีศวร, รุทร, ปินากิ, มเหศวร, ศรีกณฐ, เทวเทว, ปินากินิ, อีศ, ศูลิน, ภโวภาว, ศรว, ศมภู และ คิริศ พระนามของพระศิวะดังกล่าวปรากฏในโคลงที่ 1, 2, 11, 28, 59, 103, 105, 121, 124, 130, 135, 202, 205, 207 และโคลงที่ 218

2.1.2 แนวคิดในเรื่องตรีมูรติ

ลัทธิไศวนิกายมีอิทธิพลต่อพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 อย่างมาก ดังจะเห็นได้จากข้อความแต่ละโคลงของจารึกแม่บุญตะวันออก กวีจะแสดงแนวคิดไศวนิกายเป็นแกนหลัก จากนั้นจึงกล่าวถึงเทพองค์อื่นตามมา ดังนั้นจึงพบว่าเมื่อกล่าวถึงพระศิวะอย่างยิ่งใหญ่แล้ว ยังกล่าวถึงพระวิษณุ และพระพรหมด้วย ในโคลงที่ 2 เมื่อกล่าวถึงอักษโรอม จากนั้นได้ต่อด้วยชื่อพระพรหม พระหริ (พระวิษณุ) และพระอีศวร (พระศิวะ) ส่วนในโคลงที่ 5 และโคลงที่ 6 กวีกล่าวถึงพระวิษณุ และพระพรหม ดังนี้

णारायण नमस्त यो विभुतां वितन्वन्
लोकत्रयन् त्रिपदललङ्घितमात्रमेव ।
दृष्टा तुरीयपशमाप्तुमिवाधुनापि
निद्राच्छलेन विदधाति समाधिमब्धौ
॥५॥

นารายณน นมต โย วิภูตา วิตนวนโลกตรยณ
ตริปทลงคฺฉิตมาตฺรม อิว |
ทฤษฏฺวา ตฺริยปทมาปฺตุมิวาธฺนาปิ
นิทฺราจฺฉเลน วิทธาติ สมหิมี อพฺธา || 5

คำแปล : พวกท่านทั้งหลายจงน้อมไหว้พระนารายณ์ ขณะกระจายความรุ่งเรืองไปยังสามโลก หลังจากได้เห็นโลกทั้งสามว่าสามารถข้ามได้เพียงด้วยการก้าวเท้า 3 ก้าวเท่านั้น จึงได้บำเพ็ญสมาธิอยู่ในมหาสมุทร เพื่อที่จะบรรลุถึงภาวะที่ 4 ราวกับว่าแก่งบรรทมหลับ จนกระทั่งบัดนี้

अमभोजभुञ्जयति यो वदनैश्चतुभिः
ओङ्कारवारिदरन् समभुञ्जगार ।
क्षेत्रहितन् त्रिभुवनोदयपूर्णाथ-
मुत्सूनतामिव नयन्निजविजमाद्यम्
॥६॥

อมโภฆฏฺร ขฺยติ โย วทไนศฺ จตฺตฺริ
โองการวาริทรวฺ สมนฺ อฺชฺชการ |
เกฺษตรहितนฺ ตฺริภฺวานทฺยปฺรณารลฺม
อุตฺสูนตฺามิว นยนฺ นิชฺวิชมฺ อาทฺยมฺ || 6

คำแปล : ขอพระองค์ผู้เกิดจากดอกบัว (พระพรหม) ผู้เปล่งเสียงฟ้าร้องคือโอมออกมาพร้อมๆ กันด้วยพระโอษฐ์ทั้งสิ้น ราวกับว่าต้องการที่จะทำให้เมล็ดเชื้อของพระองค์ที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมที่ถูกหว่านไว้แล้วในนาแห่งอกขึ้นมาใหม่ เพื่อความสมบูรณ์ของการสร้างโลกทั้งสาม จงขณะ

ในทางศาสนาพราหมณ์ เทพทั้งสามองค์ ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ เรียกรวมกันว่า ตริอมูรติ ซึ่งเทพทั้งสามองค์ตามแนวคิดในเรื่องตริอมูรติกำหนดบทบาทหน้าที่ไว้ชัดเจน พระพรหม เป็นผู้สร้าง (Creator), พระวิษณุ หรือ พระนารายณ์ เป็นผู้รักษา (Preserver), พระศิวะ เป็นผู้ทำลาย (Destroyer) เนื้อหาที่ยกมา 2 โศลกชี้ให้เห็นบทบาทและหน้าที่ของ พระนารายณ์และพระพรหมตามคติความเชื่อเรื่องตริอมูรติได้เป็นอย่างดี ในโศลกที่ 4 กวีกล่าวว่า พระนารายณ์ทรงทำสมาธิในทะเลด้วยทรงสร้างหลับ หมายความว่า พระนารายณ์ทรงประทับเหนือ บัลลังก์พญานันตนาคราช ซึ่งในการหลับของพระนารายณ์นั้นถือว่าเป็นช่วงเวลาของการสร้างโลก โดยพระพรหม ดังนั้น เมื่อพระนารายณ์ตื่นบรรทมช่วงเวลาของการสร้างโลกก็จะเสร็จสิ้นลง กวีได้ โยงให้เห็นความคิดนี้ในโศลกที่ 6 โดยกล่าวถึงมูลเหตุของการสร้างโลก ว่า พระพรหมเป็นผู้ที่เกิด ขึ้นมาจากดอกบัวของพระวิษณุ และได้สร้างโลกทั้งสาม คือ โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล ภายหลังที่โลกแตกสลาย

ในโศลกที่ 208 กล่าวถึงแนวคิดในเรื่องตริอมูรติ กวีกล่าวพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 แม้จะทรงนับถือไศวนิกายแต่ก็ยังทรงให้ความสำคัญกับเทพในศาสนาพราหมณ์นิกายอื่นด้วย ซึ่งสอดคล้องกับการกล่าวแสดงความนอบน้อมเคารพต่อเทพผู้มีความสำคัญในศาสนาพราหมณ์ดังที่ กล่าวไว้ในโศลกต้นว่า ครั้นพระองค์สำเร็จราชกิจตามประสงค์ นอกจากจะสร้างคิวลึงค์แล้ว ยังทรง สร้างเสาหลักของพระวิษณุ และของพระพรหมด้วย

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก นอกจากกล่าวถึงกล่าวถึงพระนามของพระศิวะจำนวน มากแล้ว ยังมีพระนามของพระวิษณุและพระพรหมจำนวนมากเช่นกัน ดังนี้ พระนามของพระวิษณุ มี กยชทุก, หริ, นารายณ, อปนทร, ชิษณุ, มธุริบุ, เศาโร, และจตุรภูช พระนามของพระวิษณุ ดังกล่าวปรากฏในโศลกที่ 1, 2, 5, 11, 59, 71, 121, 176, 183, 208 และโศลกที่ 208 พระนาม ของพระพรหม มี ปทมช, วรหม, อมโฆชภู, วิธิ, วิธาดา, ปรัชปาติ, วิธาดถ, เวธา, ธาตา, อมุขชนมน, และกชภู พระนามของพระพรหมดังกล่าวปรากฏในโศลกที่ 1, 2, 6, 26, 66, 83, 104, 106, 168, 194, 208 และโศลกที่ 218

2.1.3 ความเชื่อเรื่องศักดิ์

เรื่องศักดิ์ มีความเชื่อว่าพระเทวีซึ่งเป็นชายาของมหาเทพมีพลังคอยสนับสนุนกำลังของ พระมหาเทพ ศักดิ์ในไศวนิกายยึดถือ พระนางอุมาเทวี พระนางเคารี พระนางปารวตี พระนางทุรคา หรือพระนางกาลิ เป็นพลังศักดิ์ของพระศิวะ ไชยณพนิกาย ยึดถือพระนางลักษมี เป็นพลังศักดิ์ของ พระวิษณุ หรือ พระนารายณ์ ส่วนพระพรหมมีพลังศักดิ์เป็นพระนางสร้อยวดี (ศุภมาศ เขยศักดิ์, 2552:16) จารึกแม่บุญตะวันออก โศลกที่ 3 กล่าวขอพรจากเทพธิดาเคารี หรือพระนางปารวตี หรือ อีกชื่อหนึ่งก็คือพระนางอุมาเทวี ดังที่ว่า

ऐकअ...प्राक् कलहंसविभ्रमगतिः कान्तोन्मदा या
सती
भित्तवाङ्गं गगनोद्गतात्मरतये या तानवनत्वं
पुनः ।
पदमं मानससंभृतं निजरुचिप्रोज्ज्वलितं विभ्रती

เอก...ปรากฏ กลหंसวิภรมคติธะ กานโตนมหา ยา สตี
ภิตตวังก์ คคโณทตาทมรตเย ยา ตานวตว์ ปุนะ |
ปทม์ มานสสภฤตํ นิชรุจิโปรชขณภิตํ พิภรตี
สา ศากติธะ ศิวสยาญคโตทยกริ เคารี ปรา ปาตุ วะ || 3

คำแปล : ขอพระแม่เคารีผู้สูงสุด ผู้เป็นศักดิ์ของพระศิวะ ผู้สร้างการเกิดขึ้นของร่างกายของพระศิวะพระองค์นั้น ซึ่งในตอนแรกมีเพียงหนึ่ง ผู้มีการเดินดงามเหมือนราชหงส์ ผู้เป็นนางสตีที่ซื่อสัตย์ต่อสามี ผู้หลงในสามี จึงได้ทำลายร่างกายเพื่อความสุขของตนในการขึ้นไปสู่สวรรค์ ผู้ซึ่งทรงไว้ซึ่งความมีตัวตนอีกครั้งหนึ่ง คือดอกบัวที่ถูกรองรับไว้ด้วยใจที่บานด้วยแสงของตัวเอง

พระแม่เคารี หรือพระนางอุมมาเทวีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระศิวะได้รับการเคารพอย่างกว้างขวางในอาณาจักรกัมพูชาตั้งแต่สมัยก่อนพระนคร เนื่องจากศักดิ์ คือ พระนางอุมมาเทวีไม่อาจแยกออกมาจากพระศิวะได้ (กมลเสวกร ภัฏฐจารยะ, 2547: 28) พระนางอุมมาเทวีจึงทรงรวมกับพระมหาเทพอย่างแนบชิด เมื่อกล่าวบูชาพระศิวะจึงมักปรากฏพระนามของพระชายา คือ พระนางอุมมาเทวีด้วยเสมอ

ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ จารึกสำคัญหลักต่างๆ ในอาณาจักรกัมพูชาสมัยโบราณมักอ้างสายสกุลทางฝ่ายมารดาเพื่อแสดงความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์กัมพูชา เหตุผลในการกล่าวอ้างดังกล่าวนี้นี้อาจได้รับอิทธิพลจากความเชื่อเรื่องศักดิ์ซึ่งแพร่หลายในอาณาจักรกัมพูชามาเป็นระยะเวลานานตั้งแต่สมัยก่อนพระนครก็เป็นได้

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ปรากฏรายชื่อพระเทวีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระมหาเทพ มีพระนางอุมมาเทวี, พระนางปารวตี ในชื่อว่า เคารี, สตี, นเคนทรตุนยา, ทุรคคา, กวานิ, ศรีวาวณี พระนามดังกล่าวปรากฏในโคลงที่ 3, 7, 69, 103, 202, 205 และโคลงที่ 218 พระแม่คงคาซึ่งเป็นชายาองค์หนึ่งของพระศิวะ ในชื่อว่า มนทาภินี, คงคา พระนามดังกล่าวปรากฏในโคลงที่ 7 และโคลง 103 พระนางลักษมี (พระศรี) ในชื่อว่า ลกษมี, ศรี นำสังเกตว่า พระลักษมีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระวิษณุ ปรากฏชื่อจำนวนมากที่สุด ได้แก่โคลงที่ 11, 13, 20, 33, 39, 40, 41, 71, 87, 88, 107, 114, 119, 120, 136, 145, 155, 158, 162, 170 และโคลงที่ 183 นอกจากนี้ยังมีพระนางสรสวดี ในรูปของแม่น้ำอันเป็นพัฒนาการของพระนางสรสวดีเทวีซึ่งเป็นศักดิ์ของพระพรหมเพราะแต่เดิมพระเทวีองค์นี้เป็นเทวีในรูปของสายน้ำ ภายหลังพัฒนาเป็นพระชายาของพระพรหม จารึกแม่บุญตะวันออก มีชื่อพระนางสรสวดี ในโคลงที่ 10 ว่า สรสวดี

2.1.4 ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมี

พระศรี หรือ พระลักษมี เป็นชายาของพระนารายณ์ ได้รับการยกย่องในเทพปกรณัมว่า พระลักษมีเป็นเทวีแห่งโชค ประทับอยู่เคียงข้างพระนารายณ์ ด้วยเหตุที่พระศรีเป็นเทวีแห่งโชค กวีจึงมักกล่าวถึงพระศรีในจารึกสดุดีพระมหากษัตริย์หลายหลักว่าพระศรีประทับอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชค ทำให้พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นได้รับชัยชนะ มีโชคอยู่ตลอดเวลา ดังที่กล่าวไปแล้วในหัวข้อแนวคิดเรื่องศักดิ์ในจารึกแม่บุญตะวันออกว่าเนื้อหาในจารึก ปรากฏชื่อพระศรีจำนวนมาก สะท้อนความเชื่อแนวคิดเรื่อง พระศรีย่อมสถิตอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชค ดังในโคลงที่ 40 กวีกล่าวถึงพระศรีที่อยู่กับพระเจ้า ราชนทรธรรมัน ที่ 2 ดังนี้

तीव्रास्त्रनीराजनराजितश्री- द्दीप्तो महामण्डलदक्षिणा यः । विद्याङ्गमन्त्रैश्च कृतात्मगुप्ति- रसाध्यत् सिद्धिमुदादारभुतिम् ॥ 3 ॥	ตีวราสตรนีราชนราชิตศรี ทูทีปโต มหามณฺฑลทีกษยา ยะ วิทยางคฺมนฺไตรศ จ กฤตฺตามคฺบุตฺติ สาธายตฺ สิทฺธิม อุทฺธารภฺตีม ॥ 40
---	---

คำแปล : พระองค์ผู้มีพระศรีที่รุ่งเรืองแล้วด้วยพิธีสมโภชอาวุธให้กล้าแกร่ง ทรงส่องแสงแล้วด้วยพิธีการเตรียมรบทั่วมหามณฺฑล และได้ทำการคุ้มครองพระองค์เองด้วยมนตร์ในพระเวทและเวทางคะ ได้ทรงทำความสำเร็จให้ถึงจุดรุ่งเรืองสูงสุดแล้ว

พระศรีในตัวอย่างโคลกนี้ ก็คือพระลักษมีนั่นเอง เนื้อหาส่วนอื่นกวียังคงกล่าวถึงพระศรีที่อยู่ในพระมหากษัตริย์องค์อื่นด้วย แต่เมื่อกษัตริย์แคว้นอื่นยกทัพมาทำศึกกับพระเจ้าราชนทรวรมันที่ 2 พระศรีที่อยู่ในกษัตริย์ฝ่ายข้าศึกก็หลบหนีหายไป ดังข้อความโคลกที่ 41 กล่าวว่า “เมื่อพระองค์ทรงกระทำกองทัพที่ชูธงอย่างไม่สะทกสะท้าน จะเสด็จไปเพื่อทิวชัย พระศรีของพระราชารู้ข้าศึกได้เคลื่อนหนีไปก่อน” เหตุที่พระศรีได้เคลื่อนหนีไปก่อน ก็เพราะพระศรีย่อมล่วงรู้ว่กษัตริย์ที่ยกทัพมาทำศึกกับพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 จะต้องพ่ายแพ้ ไม่อาจทานกำลังของพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ได้ พระศรีซึ่งเป็นเทวีแห่งโชคและชัยชนะจึงหลบหนีมาอยู่ข้างพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ซึ่งมีโชคเหนือกว่ากษัตริย์องค์อื่น

2.1.5 ปรัชญาของลัทธิพราหมณ์

เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกส่วนต้นเรื่อง ที่กล่าวว่าพระผู้เป็นเจ้ามีหนึ่งเดียวนั้น เป็นแนวคิดในปรัชญาเวทาคะ ซึ่งคังกรจารย์ บุคคลสำคัญของลัทธิปรัชญาเวทาคะ ถ่ายทอดในสำนักแล้วลูกศิษย์ได้นำไปเผยแพร่ ปรัชญานี้เชื่อว่าความจริงมีเพียงหนึ่งเดียว ดังเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกโคลกแรก กวียกย่องพระศิวะว่าเป็นผู้สร้างเพียงหนึ่งเดียว โคลกที่ 1 และ 2 เกี่ยวข้องกับปรัชญาปรณว ผู้ที่จะรู้ได้ก็คือเหล่ามุนี กวีกล่าวถึงวิธีเข้าถึงพระศิวะได้อย่างแท้จริงก็ด้วยการปฏิบัติโยคะ (โยทาคิคมย) ซึ่งเป็นวิธีปฏิบัติในลัทธิโยคะ (พิน ดอกบัว, 2555: 239-240) ลัทธินี้มีความเก่าแก่มาก่อนพุทธกาล เชื่อกันว่าแต่เดิมลัทธิโยคะและสาขะยะเป็นลัทธิเดียวกัน ซึ่งการปฏิบัติโยคะที่สะท้อนในจารึกแม่บุญตะวันออก คือ พระศิวะทรงเป็นแสงสว่างภายใน (อานตรณ ชโยติระ) ซึ่งพวกมุนีหรือพวกโยคีมองเพ่งเวลาบำเพ็ญสมาธิ พระองค์ปรากฏในรูปนี้แต่พวกโยคี แสงสว่างภายในนั้นคือองค์พระศิวะ (ศิวางค) บรรดาโยคีมิได้มองเห็นแสงสว่างนี้ภายในของตนเองเท่านั้น แต่ภายในใจของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายด้วย หลังจากนั้นพวกโยคีจึงมองเห็นพระผู้เป็นเจ้าผู้เป็นใหญ่อยู่เหนือความหมายทั้งสิ้น แสงสว่างภายในจึงหมายถึงอาตมันของจักรวาล (สรวาตมน) การมองเห็นหลักธรรมแห่งตัวตน (โนโลก) เช่นนี้ นำไปสู่หลักธรรมสูงสุด(เหนือโลก) คือ ปรพฺรหมณ หรือปรมาตมน ซึ่งโยคะเป็นการปฏิบัติของ “พรหมวิทยา” หรือ “เวทาคะ” เพื่อให้ตัวเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับ “พระอิศวร” หรือ “พรหม” นั่นเอง ส่วนเนื้อหาโคลกที่ 25 กวีกล่าวถึงปรัชญาลัทธิสาขะยะด้วย กวีกล่าวถึงปรัชญาลัทธิสาขะยะซ้ำอีกครั้งในโคลกที่ 82 “พระองค์ขณะทรงแสดงให้เห็น

มัตถ์ และกรรมะ อันหลากหลาย ตลอดเวลา จึงถูกรู้ว่าเป็นประภคิตอันดั้งเดิม” นอกจากนี้ในโคลกที่ 72 กวีกล่าวถึงหลักปรัชญาเกี่ยวกับปุรุษารณะธรรม คือ จดม่งหมายของชีวิต ที่ว่า “ความเหมาะสมแก่ความเพียรอันให้สำเร็จประโยชน์ที่ปรารถนา ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พระองค์ทรงมีความขยันหมั่นเพียรเพื่อเพิ่มความพูนขึ้นของคุณทั้งสาม..”ซึ่งหลักปุรุษารณะธรรมจัดไว้ 4 ระดับ ดังนี้ 1.อรรถะ ความสุขที่เกิดจากการมีทรัพย์สินและสิ่งมีค่าในโลก 2. กามะ ความสุขเยี่ยงโลภวิสัย อันเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์ซื้อสิ่งต่างๆ มาบำรุงบำเรอตนด้วยกามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฐัพพะ 3. ธรรมะ ได้แก่ ความสุขที่เกิดจากการมีคุณธรรมประจำใจ ในโคลกนี้มีได้กล่าวความสุขลำดับที่ 4 คือ โมกษะ ความหลุดพ้น ในโคลกที่ 72 กวียังกล่าวถึงปรัชญานายายะด้วย คือ พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ได้รับเอาทศทั้งสี่ ซึ่งมีส่วนขยายที่รู้กันแล้ว เหมือนกับความรู้ทั้งหลาย ปรัชญานายายะได้กล่าวถึงทศทั้งสี่ซึ่งเป็นประตุแห่งความรู้หรือบ่อเกิดแห่งความรู้ ได้แก่ 1.ประจักษ์ ประมาณ (perception) ความรู้โดยประจักษ์ ได้แก่ความรู้ที่ได้มาโดยผ่านประสาทสัมผัส 2.อนุมาณ ประมาณ (inference) ความรู้เกิดจากการหาเหตุผล 3.อุปมานประมาณ (comparision) ความรู้เกิดจากการเปรียบเทียบหรือเทียบเคียง 4.ศัพทประมาณ (verbal testimony) ความรู้โดยการบอกเล่าของผู้อื่น

2.2 ศาสนาพุทธ

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่เกิดในช่วงหลังศาสนาพราหมณ์ ศาสดาของศาสนาพุทธ คือ พระสัมมา สัมพุทธเจ้า ต่อมาเมื่อพระบรมศาสดาปรินิพพานแล้ว คณะสงฆ์ได้แตกแยกออกเป็น 2 นิกาย เป็นฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ในจารึกแม่บุญตะวันตก เนื้อหาโคลกที่ 172 กวีกล่าวถึงศาสนาพุทธไว้ว่า “ไม่มีอะไรที่จะเปรียบเทียบกับคุณธรรมที่กว้างใหญ่ไพศาลของพระองค์ พระองค์ทรงเข้าใจหลักคำสอนทางพุทธศาสนา (แต่) ไม่ทรงผันแปรเป็นอื่น แม้ภายใต้เจ้าลัทธิอื่น” นั่นคือ พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงมีความรอบรู้ในคำสอนของศาสนาพุทธด้วย เพราะทรงเข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่พระองค์ก็ไม่ได้ทรงเปลี่ยนความคิดมานับถือพระพุทธศาสนา ยังคงนับถือไสวนิกายอย่างมั่นคง จารึกแปรรูป K.806 ซึ่งสร้างหลังปราสาทแม่บุญตะวันตก 9 ปี โคลกที่ 275 ยังได้กล่าวพาดพิงถึงลัทธิโยคจาร (Mahesh Kumar Sharan, 1981: 137, 187) ซึ่งเป็นนิกายหนึ่งของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ดี.อี.จี ฮอลล์ (D.E.G. Hall) กล่าวว่า แม้พระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 จะทรงนับถือลัทธิไสวนิกาย แต่จารึกต่างๆ ของพระองค์ก็ทรงแสดงถึงความศรัทธาในศาสนาต่างๆ และแสดงถึงความมีขันติอย่างยิ่งยวด พุทธศาสนารุ่งเรืองมากในรัชกาลของพระองค์ (ดี.อี.จี. ฮอลล์, 2549: 113)

ความเชื่อในพระพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน ที่ 2 ยังมีปรากฏในจารึกปราสาทบึงเวิน K.872 ระบุปีมหาศักราช 868 ตรงกับ ค.ศ.946, จารึกโกกสำโรง K.239 ระบุปีมหาศักราช 866 ตรงกับ ค.ศ.944, จารึกแปรรูป K.806 ซึ่งสร้างหลังปราสาทแม่บุญตะวันตก 9 ปีตรงกับ ค.ศ.961 (Coedès George, 1966) และจารึกบัตขุม K.266, K.267, K.268 ซึ่งระบุมหาศักราชอยู่หลายปีแต่ที่ใหม่ที่สุดคือมหาศักราช 882 ตรงกับ ค.ศ.960 (Coedès George, 1908: 213-251) การที่พุทธศาสนารุ่งเรืองมาก และพระองค์เองเมื่อนับถือไสวนิกาย แต่ก็ทรงศึกษาคำสอนทางพุทธ

ศาสนา และทรงเป็นศาสนูปถัมภกในการเผยแผ่ทุกลัทธิศาสนาอาจเป็นการรักษาฐานอำนาจเพื่อมิให้คลอนแคลน หรือทรงดำเนินรอยตามพระเจ้ายโศวรมัน อดีตกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ผู้สร้างเมืองพระนคร ซึ่งได้ทรงปฏิบัติมาก็เป็นได้

3. ประเพณีวัฒนธรรม

นอกจากจารึกแม่บุญตะวันออกจะสะท้อนประวัติศาสตร์ในด้านการเมือง การปกครอง รวมทั้งศาสนา และความเชื่อในตอนที่พระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 ทรงปกครองอาณาจักรแล้ว ประเพณีวัฒนธรรมก็เป็นสาระสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่พบในจารึกแม่บุญตะวันออกด้วย

อย่างไรก็ดี ประเพณีวัฒนธรรมที่สะท้อนให้เห็นในจารึกแม่บุญตะวันออก พบว่าเป็น ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ไม่ค่อยปรากฏประเพณีวัฒนธรรม สำหรับชนพื้นเมืองมากนัก ดังโคลกที่ 201-218 มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องพระองค์ทรงถวายเครื่องใช้ สอยและสิ่งต่างๆ แต่ศรีมัตติทเรศวรลึงค์บนภูเขาสีทศิวปุระ และได้ทรงสร้างคิวลึงค์และรูป ประติมาของศรวานีสององค์ที่งดงาม เป็นการทำบุญอุทิศให้แก่บรรพบุรุษ ในเดือนแห่งการสถาปนาพระ ศิวะพระนามว่าศรีภทเรศวรพระองค์ทรงทำพิธีเบิกพระเนตรเทวรูปทั้งหลายทั้งในที่อื่นด้วยพร้อม ด้วยของบูชาอีกหลายอย่าง ทั้งได้ทรงบำเพ็ญบุญแก่พระเจ้าแผ่นดินในอดีตทั้งหลายมีพระเจ้าศรี อินทรวรมันเป็นต้น ได้ทรงประดิษฐานรูปพระศาโร, พระแม่เคารี และคัมภีร์ลึงค์ทางทิศใต้ของย โศธรรฎากะ (บารายตะวันออก) ได้ทรงประดิษฐานเสาหลักของพระวิชณผู้มีสิ่กรและพระพรหมา ด้วย เช่นเดียวกับลึงค์แปดรูป ทั้งได้มอบถวายทรัพย์สินสมบัติเป็นอันมากแก่ทวยเทพ และทรงทำการ บูชาซึ่งระบู่ไว้ในคัมภีร์ศฤติและคัมภีร์สมฤติของไศวนิกายแต่เหล่าเทพทั้งหลายในนี้ตลอดทั้งเดือน พร้อมทั้งให้ชักชวนผู้คนให้รักษาและบำเพ็ญบุญกันอย่าให้เสื่อมถอย และมีการกล่าวถึงหลักการ ปกครองคร่าวๆ ไว้แก่ชนชั้นผู้ปกครองให้รู้จักหน้าที่และมีคุณธรรม ทั้งควรประพฤติตนเป็น แบบอย่างให้เป็นที่พึงพิงของผู้อื่นได้

ในโคลกที่ 81 สะท้อนให้เห็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติ ในราชสำนักพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 โดยกวีบันทึกรายละเอียดว่าพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 มีความรอบรู้ในคัมภีร์พระเวท ซึ่งคัมภีร์พระเวทเป็นแบบแผนของการประกอบพิธีกรรมและสวด มนต์ทำพิธี การประกอบพิธีกรรมเป็นการป้องกันความพินาศ ทำให้เกิดความเป็นสิริมงคล ดังที่ว่า “พระองค์เป็นผู้ส่ง่างาม ด้วยพระเวททั้งสี่มีสามเวทเป็นต้น ซึ่งมีพิธีกรรมหลากหลาย อันเป็นต้นเค้า แห่งมนตราอันเข้มขลัง และทรงให้พระราชกรณียกิจสำเร็จแล้วด้วยพระเวททั้งหลายอันเป็นเครื่อง ป้องกันความพินาศเสียหาย ซึ่งเป็นวิธีการอันยอดเยี่ยม”

โคลกสุดท้ายได้กล่าวถึงการประดิษฐานลึงค์ที่ชื่อว่าศรีราชนทรศวร พร้อมด้วยรูป เคารพของพระศาโร (พระวิชณ), พระแม่เคารี, พระศิวะ และพระพรหมา ซึ่งได้ทำในวันอันเป็น มงคลขึ้น 11 ค่ำ เดือนมาฆะ (เดือน 3) ในปีศกษะที่ 874 (ค.ศ.952)

จารึกแม่บุญตะวันออกยังกล่าวถึงกระเจกเงาไว้ในโคลกที่ 35, 79 และโคลกที่ 97 คือ การอ้างว่าพระเจ้าราชนทรวรมัน ที่ 2 มีความงามที่สุด แม้กระเจกเงาก็ไม่อาจนำมาเปรียบเทียบกับ พระองค์ได้ และการสะท้อนภาพความงดงามในกระเจกเงาออกมาทั้งหมดได้ รายละเอียดตรงนี้ทำให้

พบข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่าวัฒนธรรมในราชสำนักสมัยพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 มีการใช้กระจกเงาในราชสำนักแล้ว และอาจสันนิษฐานได้ว่ากระจกเงาเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกสำหรับการแต่งตัว หรือใช้ส่องหน้าสำหรับคนชั้นสูง นอกจากในราชสำนักจะมีการใช้กระจกเงา ในหมู่ขุนนางระดับสูง รวมทั้งผู้หญิงชั้นสูงก็น่าจะมีกระจกเงาใช้ด้วย

บทสรุป

จากผลการศึกษาที่น่าเสนอ ช่วยทำให้เห็นมอเห็นบริบททางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 ได้ชัดเจนขึ้น สารสำคัญในด้านการเมืองการปกครองที่สะท้อนจากเนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก กวีนันทีกประวัติและสายสกุลของพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 ว่ามีสิทธิชอบธรรมที่พระองค์จะเป็นกษัตริย์ และเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ การแผ่ขยายอาณาจักร และการปกครองผู้คนให้อยู่ในอำนาจก็เป็นหน้าที่ที่พระองค์ทรงวางแผนปกครองแผ่นดินจนมีความรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น เนื้อหาหลายบทในจารึกบันทึกการสู้รบโดยที่พระองค์มีชัยชนะเหนือข้าศึก และพระองค์ทรงเป็นต้นแบบที่ดีงามให้ชาวโลกยอมรับอำนาจ กวียังกล่าวว่าพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 ทรงรู้จักเสียสละเพื่อส่วนรวม ซึ่งเป็นลักษณะผู้นำที่น่ายกย่อง เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออก ยังบันทึกรายละเอียดในเรื่องศาสนา และความเชื่ออย่างมากพอสมควร ผลการศึกษาแสดงข้อมูลอย่างชัดเจนว่าไสวณิกายเป็นความเชื่อหลักในยุคสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีแนวคิดเรื่องไตรมูรติ คือ พระเป็นเจ้าทั้งสามองค์ของศาสนาพราหมณ์ ความเชื่อเรื่องศักติ ที่ระบุนามของพระเทวีซึ่งเป็นพระชายาของมหาเทพ ความเชื่อในเรื่องพระศรีหรือพระลักษมีว่าสถิตอยู่กับพระมหากษัตริย์ที่มีโชคมีอำนาจและความรุ่งเรือง รวมทั้งปรัชญากระแสต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการนับถือพระคิเวด้วย เนื้อหาจารึกแม่บุญตะวันออกยังกล่าวถึงศาสนาพุทธรวมอยู่กับศาสนาพราหมณ์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสมัยพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 นอกจากไสวณิกายจะเป็นความเชื่อหลัก ศาสนาอื่นเช่นศาสนาพุทธก็มีผู้คนนับถืออยู่ด้วยเช่นกันในสมัยนั้น ส่วนสารสำคัญในด้านประเพณีวัฒนธรรมให้ข้อมูลเกี่ยวกับราชประเพณีสำหรับพระมหากษัตริย์ โดยมากเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ไสวณิกายเป็นหลัก และที่น่าสนใจกวีนันทีกว่าราชสำนักของพระเจ้า ราชนทรธรรมัน ที่ 2 มีกระจกเงาใช้ด้วย ผลการศึกษาสรุได้ว่า สารสำคัญในจารึกแม่บุญตะวันออกทำให้เห็นร่องรอยทางประวัติศาสตร์รัชสมัยของพระเจ้าราชนทรธรรมัน ที่ 2 พระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดองค์หนึ่งของอาณาจักรกัมพูชาได้ชัดเจนขึ้น

บรรณานุกรม

- กมลเศวต ภัฏฐจารย์. 2547. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัททิศ ดิศกุล. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- กรมศิลปากร. 2529. จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16. กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

- _____. 2536. **ประวัติศาสตร์-โบราณคดี กัมพูชา**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประชาชน, 2536.
จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราช
ดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย 4 สิงหาคม 2536.
- จำลอง สารพัดนึก. 2546. **ประวัติวรรณคดีสันสกฤต 1**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ชะเอม แก้วคล้าย. 2543. **จารึกปราสาทแปรรูป**. กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- ดี.อี.จี. ฮอลล์. 2549. **ประวัติเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: สุวรรณภูมิ-ภาคพิสดาร**. แปลจาก A
history of South-East Asia. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. บรรณาธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 3.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโตโยต้า.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. 2552. **พัฒนาการของแบบเรียนภาษาไทย**. กรุงเทพมหานคร: ลายคำ.
- ธิดา สาระยา. 2546. **อาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ**. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์เนศพ
รินทร์ตั้งเซ็นเตอร์.
- พิน ดอกบัว. 2555. **ปวงปรัชญาอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศยาม.
- มาดแลน จิโต. 2552. **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. พิมพ์
ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : มติชน.
- ยอร์ช เซเดส์. 2536. **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**. แปลจาก Angkor An Introduction. แปล
โดย ปราณี วงศ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : มติชน.
- ศุภมาส เชยศักดิ์. 2552). **เทวี่มาหาตมยะ : การบูชาสรรเสริญเทวี่ในวรรณคดีสันสกฤต**.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. 2535. **ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึง พ.ศ. 2000**. กรุงเทพมหานคร
: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราช
กุมารี.
- อุไรศรี วรเศริน. 2545. **ประชุมมรรคบทเขมร : รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติ
คุณ ดร.อุไรศรี วรเศริน**. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัย
ศิลปากร.
- Coedès, George. 1966. **Inscriptions du Cambodge. vol.V**. Hanoi: Imprimerie d' Extrême-Orient.
- _____. 1966. **Inscriptions du Cambodge. vol.VIII**. Hanoi : Imprimerie d' Extrême-Orient.
- _____. 1908. **Les Inscriptions de Bat Cum (Cambodge)**. *Journal asiatique*, 10 (12).
- Dutt, Nalinaksha. 1978. **Buddhist Sects in India**. Delhi : Motilal Banarsidass.
- Finot, L. 1925. **Inscriptions d'Angkor. XXV**. Hanoi: Imprimerie d' Extrême-Orient.

- Higham, Charles F.W. 2004. **Encyclopedia of ancient Asian civilizations**. New York : Facts On File.
- Macdonell, Arthur Anthony. 1900. **A History of Sanskrit Literature**. New York : D. Appleton and Company.
- Majumdar, R.C. 1953. **Inscription Of Kambuja**. Calcutta : The Asiatic Society.
- Sharan, Mahesh Kumar. 1981. **Select Cambodian Inscriptions (The Mebon And Pre Rup Inscriptions of Rajendravarman II)**. New Delhi : S.N. Publications.
- _____. 1974. **Studies in Sanskrit inscriptions of ancient Cambodia**. New Delhi : Abhinav Publications.